

OSMANLI-AZERBAJCAN SOSYO-KÜLTÜREL İLİŞKİLERİ BAĞLAMINDA HURUFİLİK VE BEKTAŞİLİK*

Hurufism And Bektashism In The Context Of The Ottoman-Azerbaijan Socio-
Cultural Relations

Bilal DEDEYEV**

Öz

14. yüzyılın son çeyreğinde Azerbaycan'da ortaya çıkan Hurufilik, aynı yüzyılın sonları ve 15. yüzyılın başlarında ise Osmanlı Devleti'nde yayılmaya başlamıştır. Bu yayılmada çok sayıda Azerbaycanlı Hurufi mutasavvıf da yer almıştır. Bu dönemde Hurufilerin Azerbaycan, Anadolu ve Türk Kültürü'nün yayıldığı başka bölgelerdeki çalışmaları Türkçenin önemini artırmıştır. Ancak Hurufilik, resmî ideolojisine aykırı olduğu için Osmanlı Devleti tarafından kabul görmemiştir. 16. yüzyıldan sonra ise Osmanlı'da bağımsız hareket olarak kendi fonksiyonunu yitiren Hurufilik esasen Bektaşiliğe karışarak bu tarikat ile bütünleşmiştir.

Bektaşilik ise Azerbaycan orijinli bir tarikat olmasa da belli dönemlerde Azerbaycan'da da işlevini yapabilmıştır. Hurufilerden farklı olarak Safeviler (1501-1736) döneminde onların Azerbaycan coğrafyasında tekke ve zaviyelerinin bulunduğu kaynaklarda belirtilmektedir. Bazı fihri ve itikadi yakınlığı olan bu iki fırkanın, misyon olarak benzer yönü yoktur. Bektaşilik Hurufilik'ten farklı olarak daha sistemli, Osmanlı Devleti'nin kurulması ve gelişmesi aşamasında büyük role sahip olmuştur. Hurufilik düşüncesinde kâinatın üç döneminden ikincisi sayılan İmamet meselesi Ehl-i Beyt sevgisi üzerinde kurulmuş birçok orta çağ Azerbaycan tasavvufi kurumlarında olduğu gibi, Anadolu ve Balkanlarda yayılmış Bektaşiliğin de esas dayanak noktası sayılmıştır. Özellikle bu faktör Hurufiliğin zamanla Bektaşilik ile bütünleşmesinde esas rol oynamıştır. Zaten bugünkü Türkiye'deki Alevî-Bektaşilerin söz üstatları olarak kabul ettikleri yedi ulu şairin ilk dördü de (Nesimi (ö. 1417), Hatâî (ö. 1524, Fuzûlî (ö. 1566) ve aslen Hoy'lu olan Pîr Sultan Abdal (ö. 1560'tan sonra) Azerbaycanlıdır.

Anadolu ve Balkanlardaki Bektaşiler Fazlullah Naimi (ö.1394) ve onun halifelerinin eserlerini 17. yüzyıldan itibaren Bektaşiliğin yayılması için istifade etmişlerdir. Sultan Abdülaziz (1861-1876) döneminde Bektaşilere karşı yaklaşımın düzelmesi, bu çevrede Hurufi eserlerinin de büyük ölçüde yayımlanmasına yol açmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Azerbaycan, Hurufilik, Bektaşilik, Nesimi, Hatâî, Nebatî, Penahî.

Abstract

Emerging in Azerbaijan in the last quarter of the 14th century, Hurufism started to spread in the Ottoman Empire in the late 14th and early 15th century. Many Azerbaijani şüfies that were believing Hurufism also had been taken part in the spread of Hurufism in the Ottoman Empire. In this period the practice of Hurufies in Azerbaijan, Anatolia and other regions that Turkish culture was spread increased the significance of Turkish language. However, Hurufism was not accepted by the Ottoman Empire because it was against its official ideology. After the 16th century, while losing its function as an independent movement in the Ottoman Empire, Hurufism mingled with Bektashism and essentially became part of this sect.

* Geliş Tarihi: 03.04.2021, Kabul Tarihi: 04.05.2021. DOI: 10.34189/hbv.100.010

** Doç.Dr., Bakü Mühendislik Üniversitesi, Bakü/Azerbaycan, bdedeyev@beu.edu.az, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5652-7811>.

Coming to Bektashism, even though it is not originated from Azerbaijan, at certain period it was able to operate in Azerbaijan. Unlike Hürüfîes, the historical sources indicate that Bektashism had independent dervish lodges within the geography of Azerbaijan during the period of Şafavids (1501-1736). Although these two sects had some initial intellectual familiarity, in fact they do not have any similar aspect as a mission. Unlike Hürüfîsm, Bektashism was more sistematic in general and played significant role in the establishment and development of the Ottoman State. As it was many medieval Azerbaijani şüfî institutions based on the love to Ahl al-bayt, the issue of Imāmat, which was considered the second of the three period of universe in the thought of Hürüfîsm, was also considered the main referance point of Bektashism that was spread in Anatolia and Balkans. Especially this factor had been played a significant role in the conversion of Hürüfîsm into a part of Bektashism in due course. In this regard, it should be mentioned that the first four poets out of the seven glorious poets of Alevi-Bektashi groups in today's Turkey, such as, Nesimi (d. 1417), Khatai (d. 1524), Fuzuli (d. 1566) and Pir Sultan Abdal (16th century), who comes originally from Khoy, are from Azerbaijan.

Beginning from the 17th century, Bektashis in Anatolia and the Balkans have used the works of Fazlullah Naimi and his caliphs for the spread of Bektashism. The imprpovement of the approach against Bektashis during the period of Sultan Abdulaziz (1861-1876) also paved the way to the publishing of the works of Hürüfîes substantially in this circumstance.

Keywords: Ottoman, Azerbaijan, Hürüfîsm, Bektashism, Nesimi, Khatai, Nebati, Penahi.

1. Giriş

14. yüzyılım ikinci yarısından başlayarak Azerbaycan ile Osmanlı Devleti arasında sosyo-ekonomik, siyasi ve kültürel ilişkiler büyük bir gelişme içerisindeydi. Dikkat edilirse bu karşılıklı ilişkiler içerisinde sosyo-kültürel ilişkilerin özel bir yeri vardır. Orta çağlarda Doğu İslam Dünyası'nın özelliklerinden biri olarak kültür adamlarının çoğunun bu çağlarda çok yaygın olan sūfî tarikatlarına mensup olduklarını görmekteyiz. Özellikle Azerbaycan'da ortaya çıkmış olan Safevilik, Halvetilik ve Hurufilik gibi tasavvuf kurumlarının Anadolu'da yayılmasının Azerbaycan ile Osmanlı toplumu arasındaki kültürel ilişkilerin oluşmasına ve gelişmesine büyük etki gösterdiğini belirtmek gerekir. Bu durum, aynı zamanda Azerbaycan ile Osmanlı halkı arasında sosyal ve kültürel ilişkilerin özellikle tarikatlar aracılığı ile yayıldığına da bir göstergesidir. Hiç kuşkusuz ki, bu iki bölge arasında sosyo-kültürel ilişkilerin gelişmesinde önemli rol oynamış fırkalarından biri Azerbaycan orijinli Hurufilik ve biri de Anadolu'da ortaya çıkıp, özellikle 16. yüzyıldan itibaren Safevi Devleti'nden destek alarak zamanla Azerbaycan'da da tanınıp rağbet gören Bektaşilik tarikatı olmuştur.

Hurufilik ve Bektaşilik'le ilgili gerek Türkiye gerekse de Azerbaycan'da epey çalışmanın bulunduğu bilinmektedir. Bu konuda Türkiye'de Abdülkadir Gölpınarlı, Ethem Ruhi Fıglalı, Ahmet Yaşar Ocak, Hüseyin Ayan, Abdülkadir Sezgin, Hasan Hüseyin Ballı, Nurettin Albayrak, Hüsamettin Aksu, Fatih Usluer, Samet Karahüseyin; Azerbaycan'da Salman Mumtaz, Cahangir Kahramanov, Süleyman Elyarlı, Seadet Şihyeva, Füzuli Bayat, Namiq Musalı, Fikret ve Etimad Bektaşiler; yurt dışında ise son dönem araştırmacılarından Bashir Shahzad ve Orkhan Mir-Kasimov başta olmak üzere birçok çalışma dikkat çekmektedir. Fakat bazı siyasi gelişmeler sonucu iki

Türk coğrafyası olan Osmanlı ve Azerbaycan halkı arasında yaşanmış sosyo-kültürel ilişkilerde söz konusu bu iki tasavvufi kurumun etkileri müstakil bir çalışma gibi derlenerek araştırılmamıştır. Bunun için tespit edilen yeni bilgiler ışığında Osmanlı-Azerbaycan sosyo-kültürel ilişkileri bağlamında Hurufilik ve Bektaşiliğin oynadığı rolün incelenmesi yönüne gidilmiştir.

Konu ile ilgili temel bilgiler, bazıları (Devletşah Semerkandi (ö.900/1494-95), Ali Şir Nevayi (ö.906/1501), Adam Olearis'in (ö.1671) eserleri) dışında esasen Osmanlı kaynaklarından alınmıştır. Bunlardan Oruç Bey Bayat (ö.16. yy), Âşık Çelebi (ö. 979/1572), Latifi (ö. 990/1582), Ahdi Bağdadi (ö.1002/1593-94), Mehmed Mecdi (ö. 999/1591), Beyanî (ö.1006/1597), Gelibolulu Mustafa Ali (ö.1008/1600), Kınalızade Hasan Çelebi (ö.1012/1604), Niçancı Mehmed Paşa (ö.1031/1621), Evliya Çelebi (ö. 1095/1684) ve Müstakim-zade'nin (ö.1201/1787) eserlerinden öncelikle yararlanılmıştır. Tabii ki, son dönem Osmanlı araştırmacılarından olan Muallim Naci (ö.1893) ve Şemseddin Sami'in (ö.1929) çalışmalarından ve konuyla ilgili muhtelif kitaplardan ve makalelerden de istifade edilmiştir.

2. 14. Yüzyılın Son Çeyreğinde Azerbaycan'da Ortaya Çıkan Hurufilik

Hurufiliğin kurucusu, 740/1339-1340 yılında Esterâbâd'da dünyaya gelmiş Şehâbeddin Fazlullah Naimi'dir. Esterâbâd'ın baş kadısı olan babası vefat edince küçük yaşlarda yetim kalan Naimi daha genç yaşlarından itibaren hem zahiri hem de batini ilimlere ilgi göstermiş ve tasavvufi görüşleri benimsemişti (Bashir, 2013: 12-14; Fazlullah Esterabadi, 2012: 11-12; Gölpınarlı, 1989: 2-3; Têrbiyât, 1987: 245). Önceleri daha çok İsfahan'da tanınan Fazlullah, rüya yorumu sayesinde zamanla Horasan, Irak, Azerbaycan ve Şirvan'da da ün kazanmıştır. 1370 yılından sonra Tebriz'e yerleşen Fazlullah, Allah'ı anlamak için yeni yolun; harfler ve rakamlarda yatan ilahi sırrın, yani Hurufiliğin temellerini bu şehirde atmıştır (Aksu, 1995: 277; Ballı, 2013: 49-58; Bashir, 2013: 14-25; Gökmen, 2017: 436-437; Usluer, 2014: 29-55).

Türk doğubilimci Gölpınarlı'nın görüşüne göre Naimi, Kur'an-ı Kerim'den önce var olan Tevrat ve İncil gibi semavi kitapları okumuş, İslam felsefe düşüncesinin oluşmasında özel bir yeri olan Muhyiddin-i Arabî'nin (ö. 638/1240) eserlerinden de yararlanmış (Gölpınarlı, 1989: 17). Başka bir Türk Mezhepler Tarihçisi Ethem Ruhi Fığlalı ise Hurufilik fırkasını Esterâbâd'da Fazlullah tarafından kurulmuş uydurma bir tarikat olarak nitelendirmiştir (Fığlalı, 1996: 302).

Hurufilere göre kâinat peygamberlik, imamet ve uluhiyet esaslı üç düsturla hareket eder. Peygamberlik Âdem peygamberle başlamış, kemâline Hz. Muhammed ile ulaşmıştır. Hz. Ali ile imamet dönemi başlamış, on birinci imamla sona ermiştir. Mehdi ise Fazlullah'ın zuhuru ile ortaya çıkmış ve uluhiyet dönemi başlamıştır. Böylece esas gerçeğin uluhiyet döneminde yaşanacağını düşünen Hurufilerin, "fazl-ı hakk" düsturu temelinde ne Sünni ne de Şiiliğe tam riayet etmedikleri bilinmektedir (Aksu, 1995: 278; Bashir, 2013: 51-59; Fığlalı, 1996: 302-303; Gölpınarlı, 1989: 19-21; Mir-Kasimov, 2014: 221-242; Usluer, 2014: 191-194).

Hurufilik 1373'ten sonra Tebriz'de ortaya çıkmış, 1386 yılında Emir Timur'un (1370-1405) Tebriz'i ele geçirmesinden sonra Şirvan'da da yayılmaya başlamıştır (Şıxıyeva, 2018: 67-70). Fazlullah'ın ne kadar mantıklı olsa da bazen tuhaf görünen fikirleri, Şirvan âlimlerinin rahatsızlığına neden olmuştur. Naimi, 1394 yılında doğrudan Emir Timur'un emri ile Şirvanşah I. İbrahim (1382-1417) tarafından hapsedilmiş, Şirvan kadısı Bayezid'in fetvası ile Timur'un üçüncü oğlu Miranşah (ö. 1408) tarafından Nahçıvan'da bulunan Alıncak Kalesi yakınlarında idam edilmiştir (Bashir, 2013: 31-45; Ekinci, 2002: 42; Gölpınarlı, 1989: 2-12; Komisyon, 1964: 598; Tərbiyət, 1987: 246; Usluer, 2014: 38, 42).

Fazlullah'ın halifelerinden Mir Şerif'e göre Naimi kendisine yakın esas olarak on beş (Aktaran Gölpınarlı, 1989: 14), Anadolu Hurufilerinden olan Ferišteoğlu'na (ö.864/1459-60) göre ise dokuz (Aktaran Tərbiyət, 1987: 246) vekil tayin etmişti ki onların arasında Hurufilik sırlarını derinden elde etmiş Ali el-Alâ, Nesimi, Mir Şerif, Seyyid İshak, Mecdüddin, Kemal Haşimî, Mahmud, Ebülhasan gibi halifeleri vardı. Bu dönemde Hurufilerin kullandıkları esas kitaplar Fazl'ın *Câvidânnâme*, *Muhabbetnâme*, *Nevnâme*, *Arşnâme* isimli eserleri ile *Divan'ı* ve *Vasiyetnâme'si* idi (Aksu, 1995: 279; Amiloğlu, 2014: 35-37, Gölpınarlı, 1989: 15; Usluer, 2014: 47-55). Hurufiler 14. yüzyılın sonlarından başlayarak öncelikle propaganda amaçlı, daha sonra ise Timurlu baskısından Azerbaycan'ı terk edip yabancı ülkelere gitmek zorunda kalmışlardır. Bu dönemde İran, Irak, Suriye, Anadolu ve Rumeli'ye birçok Hurufi göçü gerçekleşmiştir.

3. Anadolu ve Osmanlı'da Faaliyet Göstermiş Azerbaycanlı Hurufiler

14. yüzyılın sonları ve 15. yüzyılın başlarında Anadolu ve Osmanlı Devleti'nde Hurufiliği yayanların başında şüphesiz Fazlullah Naimi'nin halifeleri Emir Seyyid Ali el-Alâ ve şiirleri ile Hurufiliği yaşatarak yayan Seyyid İmâdeddin Nesimi gelir. Fazl'ın idamından sonra kardeşi ile birlikte önce Suriye'ye, oradan da Anadolu'ya geçen Ali el-Alâ, mürşidinin *Câvidânnâme'si* esasında *Tevhidnâme*, *Firâknâme*, *Beşâretnâme*, *Kürsînâme* ve *Kıyâmetnâme* adlı küçük manzum eserler de yazmıştır. O, Kırşehir'e giderek bir süre oradaki Bektaşî ananesine bağlı tekkelerden birinde gizlenmiş, kendisini onlardan biri olarak göstererek buradaki dervişlere *Câvidânnâme'deki* örnekleri Bektaşî düşünceleri olarak yaymaya başlamıştır (Aksu, 1998: 410; Gölpınarlı, 1989: 24; Karahüseyn, 2017: 82; Tərbiyət, 1987: 246-247; Usluer, 2014: 56-62, 68-70). Ş. Beşir'e göre onun Nahçıvan'a döndükten sonra 1419 yılında vefat ettiği ve Alıncak'taki Fazl'ın mezarının yanında defnedildiği tahmin edilir (Bashir, 2013: 90). A. Gölpınarlı kaynak kıtlığından olsa gerek Ali el-Alâ'nın Anadolu'daki faaliyetlerini çok da inandırıcı kabul etmemektedir. Onun fikrince *Hacnâme*, *Maşşerânâme*, *İsmi Müsemma* ve *Beyân'ül Vâki* gibi Hurufi eserlerinin yazarı olan ve aynı dönemde yaşamış başka bir Azerbaycanlı Hurufî şair Mir Şerif ile kardeşinin Anadolu'daki çalışmaları daha gerçekçi kabul edilebilir (Gölpınarlı, 1989: 28). F. Usluer Mir Şerif'in *Hacnamesi'*nde geçen bilgilerden yola çıkarak onun kardeşiyle birlikte Anadolu'ya geldiklerini ve tebligat için yanlarında getirdikleri Hurufiliğe ait

eserlerle Karadeniz kıyılarına kadar gittiklerini belirtmektedir (Usluer, 2014: 24). S.Karahüseyin'e göre ise Ali el-Alâ'dan sonra Hurufiliğin Bektaşilik üzerinde etkili olduğu düşünülen kilit isimlerden biri de Mir Şerif olmuştur (Karahüseyin, 2017: 83).

Nesimi'ye gelince, Âşık Çelebi onun Amid'de (Diyarbakır) dünyaya geldiğini bildirirse de (Âşık Çelebi, 1994: 458), diğer Osmanlı kaynakları ise aslen Bağdat'la Halep arasındaki Nesim köyünden olduğunu belirtmektedir (Ali Şir Nevayi, 1979: 437; Beyani, 2008: 208-209; Gelibolulu Mustafa Ali, 1994: 121; Kastamonlu Latifi, 1314: 332; Kınalızade Hasan Çelebi, 2009: 360; Mustakim-Zade, 2000: vr. 422b; Şemseddin Sami, 1316: 4576). Oysaki Nesimi Azerbaycan'ın Tebriz şehrinde doğmuş (Şihyeva, 2009: 462-463) ve burada büyümüş, gençliğini Şirvan'da geçirmiş; Irak ve Anadolu'nun çeşitli yerlerinde bir süre bulunmuş ve sadece ömrünün son yıllarında Halep ve çevresinde yaşamıştır (Ayan, 2002: 2-5; Usluer, 2014: 66). Osmanlı kaynakları onun soyunun seyit olduğunu belirtse de aynı zamanda Nesimi'nin Türkmenleşmiş olabileceğini de dikkate alarak “Vilayet-i Türkmandan zuhür eyleyen... sâdattandır (Kastamonlu Latifi, 1314: 332)”, “[...] Türkmani cins-ü Amidi diyarıdır. Halk içinde şerefi siyâdet ile şöhret diyarıdır (Âşık Çelebi, 1994: 458)” veya “Bağdad vilayetinde Nesim nam karyeden olmakla Nesimi mahlas idinmişdür. Hala ki bu kavil Türkman taifesinden olmasına münâfi değüldür (Gelibolulu Mustafa Ali, 1994: 121)” şeklinde görüşlerini ifade etmişlerdir. H. Ayan da Nesimi'ni seyyid asıllı olmasına rağmen “Tebrizli Türkmenlerden” gibi takdim eder (Ayan, 2002: 2-18). Son dönem araştırmalarında bu konuyu geniş olarak ele alan S. Şihyeva'nın çalışmaları dikkat çekmektedir. Yazar, ciddi bir kaynak taraması sonucunda Nesimi'nin milli kökeni ile ilgili Türkleşmiş Arap, Fars, Türkmen, Irak Türkmanı, Osmanlı, Türk, Azeri, nihayet, Azerbaycanlı gibi adlandırılmaları ortaya çıkarabilmiştir (Şihyeva, 2009: 459-482). Nesimi'nin milliyeti konusu bazı ilmi çevrelerde tartışmalara neden olsa da (Karahüseyin, 2017: 77-78), genelde birçok araştırmacı kesinlikle Nesimi'yi Azerbaycan şairi olarak kabul etmektedir (Hikmet, 2013: 200-202; İmadeddin Näsîmi, 1985: 3-7; Komisyon, 1999: 132; Köprülü, 1981: 171; Mumtaz, 1986: 144; Şihyeva, 2009: 478).

Tezkireci Latifi, Nesimi'yi önce “Hazret Şeyh Şibli Cümleyi fukarasından”, sonradan ise Fazlullah Hurufi'nin halifelerinden olduğunu bildirir¹. Başka bir yerde ise *Menakibü'l-Vasilin* eserine dayanarak “Seyyid Nesimi Hurufi değildi. Nimetullahi idi², ama hurûf ilminden haberdar idi” şeklinde ekleme yapar (Kastamonlu Latifi, 1314: 332-333). Mustafa Ali de, *Menakibü'l-Vasilin* eserini kaynak olarak gösterdikten sonra “Nesimi Hurufi değildi. Nihayetinde o ilmin rumuzundan haberdar idi” diyor, ancak Şeyh Şibli'nin çok önceleri yaşadığını vurgulayarak bunun doğru olmadığını bildirir (Gelibolulu Mustafa Ali, 1994: 121-122).

Kaynaklarda³ Nesimi'nin Anadolu'ya II. Murat (1421-1444, 1446-1451) döneminde geldiği bildirilse de (Ali Şir Nevayi, 1979: 437; Beyani, 2008: 208; Gelibolulu Mustafa Ali, 1994: 121; Kastamonlu Latifi, 1314: 332; Kınalızade Hasan

Çelebi, 2009: 361; Mustakim-Zade, 2000: vr. 422b) bu II. Murat'ın saltanatında olduğu dönemlere uygun gelmez. Çünkü Nesimi'nin Halep şehrinde idam edilmesinin kesin tarihi bilinmese de bunun 820/1417-18 yılı⁴ ve hatta bazı kaynaklarda daha önce olduğu tahmin edilir (Beyani, 2008: 209; Gölpınarlı, 1989: 28; İmadeddin Nəsimi, 1985: 6-7; Karahüseyin, 2017: 79; Kınalızade Hasan Çelebi, 2009: 361; Mumtaz, 1986: 149; Usluer, 2014: 66-67). Buna göre Nesimi'nin Anadolu'ya gelişi Fetret Devri (1402-1413) veya Sultan I. Mehmet (1413-1421) dönemine tesadüf etmektedir.

Nesimi'nin Anadolu'daki faaliyeti ile ilgili bir diğer kaynak ise Kalenderî-Haydari-Bektaşî düşüncesine sahip şeyhlerden sayılan Sultan Şücaüddin Velî'nin hayatına menkıbe edilmiş *Velayetnâme* eseridir (Say, 2010: 15-57). Bu eserde, Nesimi'nin Lârende'ye (Karaman) geldikten sonra burada Kalenderî-Bektaşî büyüklerinden biri olan Kaygusuz Abdal Baba (ö. 848/1444) ve Sultan Kemal Ümmî (ö. 880/1475-76) ile görüştüğü ve üçünün birlikte Eskişehir'de bulunan Sultan Şücaüddin Tekkesi'ne (Küçükdağ, Değerli ve Şahin, 2015: 130-131) giderek ona ait bir koçu Kaygusuz Abdal Baba'nın ısrarla itiraz etmesine rağmen izinsiz kestiklerinden bahsedilen bir hikâyeye yer almaktadır. Bu hikâyede koçu kestikten sonra iple asanın Kemal Ümmî, derisini soyanın ise Nesimi olduğu belirtilir. (Say, 2010: 121-127). Aynı hikâyeye *Velayetnâme*'den başka Latîfi ve Mustafa Ali'nin tezkirelerinde de yer verilmiştir. Latîfi ve Mustafa Ali konunun teferruatını çok kısa anlatarak Manisa'ya gönderilen Kemâl Ümmî'ye ip, Nesimi'ye ise bıçak verilerek Halep'e gönderilme meselesini daha açık şekilde belirtmektedir (Gelibolulu Mustafa Ali: 121; Kastamonlu Latîfi, 1314: 286).

Genellikle bir filozof şair olarak Nesimi mükemmel şiirleri ile Anadolu halkının yüreğini kazanmış, birçok tezkirede Yunus Emre yazılmadığı halde Nesimi hakkında bilgi verilmiştir. Önceleri Şirâzi, İmâdî; daha çok ise Haşimî, Hüseyinî ve Seyyid adları ile yazan şair, Naimi'yi tanıdıktan sonra Nesimi olarak ün kazanmıştır (Şenödeyici, 2013: 175-191). Nesimi şiirlerinin Anadolu'da yaygın olmasının esas nedenlerinden biri de Naimi'den farklı olarak Türkçe yazmasıydı. Latîfi'nin sözü ile dersek "Türkçe şiirle Rum'da önce ol şöhret olmuştur" (Kastamonlu Latîfi, 1314: 332). Onun Türkçe sadece şiirleri ve divanı değil, Hurufiliği ele alan *Mukaddimetü'l-Hakâik* (Gölpınarlı, 1989: 25), *Tarikatnâme*, *Afak ve Ensûr* ve *İnsan* adlı risaleleri dışında, daha birkaç mensur eseri de bulunmaktadır (Şıxıyeva, 2019c: 154-157). Aynı zamanda Anadolu'da aruz vezninin daha çok tanınması Nesimi'nin sayesinde gerçekleşmiştir (Köprülü, 1981: 170).

Nesimi ile Anadolu'yu gezip dolaşanlardan biri de Kemal Ümmî'dir. Hakkında karışık ve az olan bilgiler yukarıda adı geçen *Velayetname*'de, Kemal Ümmî'nin kendi divanında, talebesi Âşık Ahmed'in onun hakkında yazdığı menkıbede, aynı şekilde Latîfi ile Mustafa Ali'nin tezkirelerinde verilir. Latîfi ve Mustafa Ali, Kemal Ümmî'nin Larendeli olduğunu yazsa da (Gelibolulu Mustafa Ali, 1994: 121; Kastamonlu Latîfi, 1314: 286), Âşık Ahmed üstadının Horasan'dan Anadolu'ya geldiğini bildirir.

Genelde kökeni, mezhebi durumu, ölüm tarihi ve mezarının bulunduğu yerle ilgili değişik bilgiler verilse de tam olarak kesinlik kazanmamıştır. Asıl adı İsmail olan Kemal Ümmî'nin divanında geçen bilgilerden, Azerbaycan'da Safevî şeyhi Hâce Alaeddin Ali'den (ö.832/1429), Anadolu'da ise onun halifesi Somuncu Baba Şeyh Hamid'den (ö. 815/1412) ders aldığı ve bu fikri akımı devam ettiren Hacı Bayramı Veli (ö. 833/1430) tarafından da çok sevilen ve sayılan biri olduğu ortaya çıkarılmıştır (Ünver, 2002: 229; Kesik ve Sarıçiçek, 2013:).

Anadolu'da Hurufiliği yayan başka bir Azerbaycanlı şair Refîi'dir. Aslen Şirvanlı olduğu tahmin edilen Refîi, Nesimi ile Bağdat'ta görüştüktan sonra onun önerisi ile irşad görevini tamamlamak için Anadolu'ya gider. Refîi'nin Hurufilik hakkında *Gencnâme* ve *Beşâretnâme* adlı iki mesnevisinin olduğu bilinmektedir. Özellikle 1409 yılında Türkçe tamamladığı *Beşâretnâme* eserinin Hurufilik kuralları bakımından çok büyük etkiye sahip olduğu belirtilmektedir. Kabrinin Preveze'de bulunması, daha buraların fethedilmeden (1538) önce Hurufiliğin Balkanlarda yayılmasının göstergesidir (Kut, 2007: 526-527; Usluer, 2014: 82-85).

Hurufiliğin Anadolu'da yayılmasında emeği geçenlerden biri de şair Amiloğlu'dur. Bu şair hakkında elimizde çok az bilgi olduğu için onun Azerbaycanlı olabileceği sadece tahmin edilebilir. Amiloğlu kendisinin de yazdığı gibi 1420 yılında Naimi'nin *Arşname* adlı eserini Türkçe'ye tercüme etmiştir. Bu manzum tercümenin 1484 yılında nüshaları çoğaltılmış, bu da sonuç itibari ile Hurufiliğin Anadolu'da yayılması için geniş imkânların ortaya çıkması demektir (Aksu, 1996: 137-138; Amiloğlu, 2014: 16-17).

Hurufiler, Timurlu baskısından sonra Karakoyunlulardan (1410-1468) da yeterince destek alamadılar. Karakoyunluların Şii akidede olması ve Hurufilerin Timurlu aleyhine hareketleri ilk başlarda onların serbest çalışmalarını için elverişli ortam yaratmıştı (Şıxıyeva, 2018: 77-82). Ancak, özellikle 1440'lı yıllarında Fazl'ın kızı ve Yusuf adında Hurufî birisi tarafından Tebriz şehrinde Hurufilik propagandası yeniden başlayınca Hurufiliğe karşı çıkan Karakoyunlu din adamları, Cihanşah'a (1438-1467) ciddi etki etmeye başladılar. Bu fetvalar kanlı tedbirlere yol açtı; 1441 (veya 1442) yılında Tebriz'de bir keresinde 500'den fazla Hurufî öldürüldü ve çok sayıda Hurufî sürgün edildi (Aksu, 1998: 410; Bayat, 2011: 163; Bashir, 2013: 96; Gölpınarlı, 1989: 27; Tərbiyət, 1987: 247; Usluer, 2014: 22-23). Aynı durum kısa bir süre sonra Osmanlı Devleti'nde de yaşanmış oldu. Hurufilik ilk başlarda genç hükümdar II. Mehmet'in (1444-1146, 1451-1481) ilgisini çekmiş olsa da sonradan kurtulabilmiştir. Bu sırada saraya kadar yükselebilen Hurufiler Mahmud Paşa (ö.878/1474) tarafından engellenerek, dönemin Edirne müftüsü Fahreddin Acemî'nin (ö. 865/1460-61) fetvası ile Edirne'deki Üç Şerefeli Camii karşısında yakılarak idam edilmiştir (Gölpınarlı, 1989: 28-29; Mehmed Mecdi, 1989: 82-83). Muhtemelen Fr. Babinger'in Hurufî kargaşası olarak tanımladığı 1444 yılının yazında Edirne'de katliamla sonuçlandığı belirtilen ayaklanmalar yukarıda anlatılanlar olsa gerektir

(Aktaran İnalçık, 1954: 37). Bu işte önemli derecede rol üstlenen, 1454'te vezir ve 1456'da ise veziriazamlığa kadar yükselmiş Mahmud Paşa ise bu olay esnasında genç padişaha yakınlığı ile bilinen ocağ ağılığı görevinde olmalıdır (Tekindağ, 2003: 376).

Genellikle Hurufilerin 15. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'ndeki faaliyetleri hakkında açık bir bilgi yoktur. Fatih devrinde ifşa edilerek devletçe takibe alınmaları gizli faaliyet göstermelerine getirip çıkarmış olmalıdır. II. Bayezid (1481-1512) devrinde ise Halvetilerin Bayramileri devre dışı bırakarak iktidara daha yakın oldukları bilinmektedir (Dedeyev, 2009b: 91-106; Küçükdağ, 2002: 435-444). Sultan Bayezid'e karşı Kalenderî-Haydarîler tarafından gerçekleştirildiği düşünülen 1492 tarihindeki suikastten (Oruç Bey Bayat, 1972: 140) sonra birçok kabul edilenden farklı düşünen dini gruplar gibi Hurufilerin de baskılara maruz kaldığı muhtemeldir.

Osmanlı toplumunda adı Hurufî olarak geçen şairlerden biri de aslen Azerbaycanlı olan Nebatî'dir. Onun Kaçarların Akçakoyunlu grubundan olduğu görünür (Sümer, 1992: 184, 186). Âşık Çelebi "kelimelerinden tasavvufa çalışmış sofi, belki Hurufî olması düşünüldür" diyerek onun şiirlerinin "şahı güne" (Safevîlerin tarafında) olduğunu da nazarda tutar. Onun Akkoyunlu ve Safevî Devleti'nde yaşadığı tahmin edilir. Macarlara esir olduktan 15 yıl sonra 930/1523-24 yılında kurtularak Niğbolu'ya gelmiş ve burada bir süre iskele kâtibi görevinde çalışmıştır. Bundan sonraki hayatı hakkında bilgi yoktur. Âşık Çelebi şahsen onun divanının hepsini, ayrıca manzum ve mensur destanlarını gördüğünü bildirir (Âşık Çelebi, 1994: 446; Musalı, 2009: 244).

Osmanlı Devleti'nde yaşamış Hurufî eğilimli şairlerden bir diğeri ise Penahî'dir (ö. 964/1556). Âşık Çelebi Penahî lakaplı nakkaş Şahkulu'nun II. Bayezid'in saltanatının son yıllarında oğlu Şehzade Ahmet'in beylerbeyi olduğu Amasya şehrine Tebriz'den geldiğini yazar (Ahdi Bağdadi, 2009: 112-113; Âşık Çelebi, 1994: 199-200). Birçok araştırmacı Âşık Çelebi'nin eserlerinden alıntıları kendi eserlerinde kullanmışlardır (Hikmet, 2013: 356-358; Musalı, 2009: 268; Musayeva, 2013: 87-88; Usluer, 2014: 86). Ancak bazı Osmanlı arşiv belgelerinde Şahkulu'nun Sultan Selim (1512-1520) tarafından Çaldıran Savaşı'ndan (23 Ağustos 1514) sonra çok sayıda Azerbaycanlı ilim ve sanat erbabı ile birlikte İstanbul'a götürüldüğü açıkça kaydedilmektedir. Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) döneminde uzun süre devletin baş nakkaşı görevini icra etmiş Şahkulu'nun (Dədəyev, 2017: 56-58; Gelibolulu Mustafa Ali, 1926: 65, 67-68) Hurufîlik felsefesini açıklayan küçük bir mesnevisi de vardır. 1556 yılının Ağustos'unda kaleme alınan bu eserin bir ismi de *Şehriyârname* olarak kaydedilmiştir (Usluer, 2014: 86). Şahkulu'nun bu eseri İsmail Hikmet Ertaylan tarafından 1946 yılında *Mesnevî-i Penâhî* adı ile basılmıştır (Şahkulu Penahî, 1946).

Azerbaycanlı Hurufîlerin Anadolu ve Rumeli'deki propagandasının doğal sonucu olarak 15-17. yüzyıllarda Abdüllatif, Abdülmecid Firişteoğlu (ö.864/1459-60) (Aksu, 1996: 134-135; Amiloğlu, 2014: 16-17; Usluer, 2014: 87-90), Temennayî

(ö. 917/1511?) (Gelibolulu Mustafa Ali, 1994: 154; Kastamonlu Latifi, 1314: 110), Muhyiddin Abdal (ö.936/1529), Usûlî (ö.945/1538-39), Celâli, Hamza Dede (ö.1033/1623) ve onun halifesi İşkurt Muhammed Dede gibi birçok şair Hurufî veya Hurufîperest olarak Anadolu’da sanat faaliyetlerini devam ettirmişlerdir (Gölpınarlı, 1989: 25; Kaya, 2012: 213-214; Komisyon, 1964: 599; Usluer, 2014: 101-102)⁵.

4. Bektaşilik ve Azerbaycan

Hacı Bektaş Veli’nin⁶ 13. yüzyılın ilk yarısında Horasan’dan gelerek Anadolu’ya yerleştiği; Vefaî, Haydarî, Abdal ve Kalenderî çevrelerince bir kanaat önderi şahsiyet olarak 14. yüzyıl başlarında vefat ettiği tahmin edilmektedir (Köksal, 2021: 11-40). Yine malumdur ki, kendisinden sonra derviş halifeleri (Babalar) ile özellikle Çelebiler olarak isimlendirilen soyundan gelen müritler tarafından Bektaşilik fikri düşüncesi ve ayin-erkânı öncelikle Anadolu Türkmenleri içre yayılmaya başlamış, Osmanlı Devleti’nin kuruluşu ve ordu yapılanmasında çok etkili olmuştur (Duran, 2010: 130-137; Gölpınarlı, 1969: 270-272; Ocak, 1996: 455-458; Yıldırım, 2010: 26-30). Bektaşiliğin Azerbaycan’la ilk temasları ise, Hacı Bektaş Veli’nin oğlu olduğu tahmin edilen Baba Samit’in Azerbaycan’ın Sabirabad ilçesi ve civarında irşad faaliyeti ile ilgilidir. Tespitlere bakılırsa, 14. yüzyılın başlarından Azerbaycan’da yaşadığı tahmin edilen Baba Samit’in mezarının da Sabirabad ilçesine bağlı Şıhlar köyünde bulunduğu bilinmektedir. Safevi hükümdarı Şah Tahmasp (1524-1576) döneminde Şirvan Beylerbeyi de olmuş Abdullah Han Ustaclu tarafından Zilkade ayı 993/25 Ekim-23 Kasım 1585 yılında yaptırılan türbenin kitabesinde isminin “Baba Samit ibn Bektâş ibn Sultan Âli ibn Hazreti Musa er-Rıza” şeklinde geçmesi onun Hacı Bektaş Veli’nin oğullarından biri olduğu kanaatını ortaya çıkarmaktadır⁷ (Hejmatova, 1968: 80-84; Nemət, 2010: 102-103). Muhtemelen Safeviler döneminde burada bir Bektaşî Tekkesi işlev yapmıştır. Türbenin yapımı ise burada meskûnlaşmış Bektaşilere devletçe desteğin bir göstergesi olmalıdır. Safevi Şahı Sultan Hüseyin’in (1694-1722) 1116/1704-05 tarihli bir fermanında geçen bazı bilgilerden Baba Samit Tekkesi’nin 18. yüzyılın başlarında da işlevini sürdürdüğü anlaşılmaktadır (Nemet, 2002: 23-24). Ayrıca, türbe civarında bulunan bazı mezar taşlarının dervişane olarak tahtadan koyulduğu da tespit edilmiştir (Şıxəliyev, 2013: 315-316). Yine 14. yüzyılın sonlarında Çelebilerden olduğu tahmin edilen Canân Bey Bektâş diye bir şahsın ailesi ile birlikte Nahçıvan’da yaşadığı ve ismini taşıyan bir çeşme de yaptırdığından bahsedilmektedir (Bektaşî ve Bektaşî, 2018: 73-74).

Safevî propagandasının arttığı bir dönemde şahsen Sultan II. Bayezid’in çabası ile 1501 yılında Hacı Bektaş Veli Tekkesi’nin şeyhliğine getirilen Balım Sultan (ö. 922/1516), kısa bir sürede Osmanlı Devleti’nin resmi dini düşüncesine muhalif olan bazı dini grupları Bektaşilik etrafında toplamayı kısmen de olsa başarmıştır (Gölpınarlı, 1969: 274-275; Küçükdağ, Değerli, Şahin, 2015: 2; Ocak, 1992: 17-18; Ocak, 1996: 458; Yıldırım, 2010: 30-31). Ancak Bektaşilik de dâhil bu grupların hepsinde var olan Hak-Muhammed-Ali ve 12 İmam kültü ile uluhiyet düsturu (12. İmam Mehti’nin zuhuru) inancı onların Osmanlı Devleti’ne değil, bu düsturu devlet ideolojisi olarak

kabul etmiş ve bu dönemde artık Ortadoğu'da yeterince siyasi güce sahip olan Safevîlere meyketmesi ile sonuçlanmıştır. Şah İsmail'in (1501-1524) kurduğu yeni devlet ise Osmanlı resmî doktrinine ayak uyduramayan bazı gruplar gibi Bektaşilere de daha serbest olabilecekleri bir ortam vadetmekte idi. Ayrıca, bu konuda Şah İsmail'in Bektaşî Dedeleri ile başlattığı gizli irtibatların da etkisi olmuştur (Musalı, 2010: 380-385; Musalı, 2011: 117-119). Osmanlı tarihinde özellikle vurgulanan Çaldıran Savaşı öncesindeki harp meclisinde, Pîrî Mehmed Çelebi (ö. 1536), Osmanlı ordusundaki bazı yeniçerilerin Şah İsmail'le irtibata girebileceğini ileri sürdüğünde (Küçükdağ, 1994: 26) muhtemelen Bektaşileri kastetmek istemiştir.

Anadolu Türk Kültürüne şeyhi bulunduğu Safevîye Tarikatı'nın temel fikirleri ile etki eden büyük devlet adamı Şah İsmail Hatâî'nin burada siyasî kimliğinin yanında, edebî kişiliği üzerinde de durulması gerekir. Yeni çağ Türk Edebiyatının büyük simalarından olan 16. yüzyıl Azerbaycan şairi Hatâî şiirlerinin bir özelliği de Azerbaycan ve Azerbaycan dışında, özellikle Anadolu'da Safevî, Alevi-Bektaşî çevresi için yazılmış olmasıdır (Şah İsmail Xətai, 1966: 570; Köksal, 2012: 39-83). Böylece bu zümre dervişleri arasında düzenlenen sazlı-sözlü meclislerde Hatâî şiirleri diller ezberi olmuştur (Vassaf, 1990: 401-405). Hoca Sadeddin (ö. 1008/1599), ona sempati duyan Osmanlı tebasını genel olarak Ali dostları gibi yorumlamışsa da (Hoca Sadeddin, 1979: 345), Ali b. Abdulkarim, onların sadece Safevî müritleri değil, adeta Bektaşîlik'te birleşen Babai, Kalenderî, Haydarî, Abdal ve Seyyadlar olduğunu belirtmiştir (Tansel, 1969: 27). Ayrıca, Hatâî'nin bazı şiirlerinde Bektaşî hayranlığı da açıkça görülmektedir:

Gece gündüz hayaline yanarım,

Bir gece rüyama gir Hacı Bektaş.

Günahkârım günahımdan bîzarım,

Özüm dara çektim sor Hacı Bektaş (Gölpınarlı, 1972: 197, 216).

Bektaşîlerin genel olarak Anadolu, Rumeli ve Balkanlara yayıldığı bilirse de bilhassa Safevîler döneminde onların Azerbaycan'da da yer yer görüldüğü bazı kaynaklarda geçmektedir. Bunlardan biri de Evliya Çelebi'nin *Seyahatnamesi*'dir. Evliya Çelebi (ö. 1095/1684?) Azerbaycan coğrafyasında karşılaştığı toplam dokuz Bektaşî Tekkesi hakkında bilgi vermektedir. O, 1646/47 yıllarında Nahçıvan hududunda Sukun Dağı civarında Muhammed Şam-ı Gazan Ziyaretgahı Vakfı'na bağlı Tekke, Tebriz'in Şam-ı Gazan (Şenb-i Gazan da denmektedir) semtinde Muhammed Şam-ı Gazan Tekkesi, Azerbaycan'ın küzeyinde Şirvan vilayetinin merkezi olan Şemahı civarında Pir Derkuh Sultan ve Şeyh Merizat Sultan (Diri Baba) Tekkelerini; 1655 yılında ise Tebriz'de İmam Rıza Tekkesi, yine Tebriz'in Rik kapısı mahallesinde Mir Haydar Tekkesi, Hemedan'da Şahrüh Tekkesi, Nihavend ve Kazvin'deki Bektaşî Tekkelerini ziyaret ederek, çok değerli bilgiler vermektedir (Rıhtım, 2012: 42, 59, 74, 103, 189, 208, 216, 231). Osmanlı seyyahı, Osmanlı'da

heterodoks olarak tanımlanan grup ve topluluklar hakkında hoş olmayan tavır koysa da Azerbaycan'da gördüğü Bektaşilerden, özellikle de bir gece konakladığı Sukun Dağı civarında Muhammed Şam-ı Gazan Ziyaretgahı Vakfı'na bağlı Tekke'deki dervişlerden övgü ile bahsetmektedir (Rıhtım, 2012: 42). Tüm bunlarla ilgili Fahri Maden'in ilgili makalesinde geniş bilgi verildiği için (Maden, 2013: 89-128), konu bazı düzeltmelerle⁸ özetlenmiştir. Evliya Çelebi'de geçen bilgiler ışığında burada bazı tekkelerin tarihini de tespit etmek mümkündür. Bunlardan Tebriz'de İmam Rıza Bektaşî Tekkesi'nden bahsedilirken, Şah Tahmasp'ın buraya hediyeler ettiği, Şemahı civarındaki Şeyh Merizat Sultan Tekkesi anlatılırken Şah Safi'nin (1629-1642) Erdebil'den sonra burayı ziyaretinde 10 adet Azerbaycan hazinesi (para) sarf ederek bir Bektaşî Tekkesi bina ettirdiği kaydedilmektedir (Rıhtım, 2012: 189).

Azerbaycan'da işlev yapmış bir başka Bektaşî Dergâhı ise Hoy Nahiyesi'nin Zâviye Köyü'nde 15. yüzyıldan sonra kurulduğu tahmin edilen Pir Saltuk Zaviyesi'dir. 1728 tarihli 896 numaralı Tapu-Tahrir Defteri'nde geçen "Vakf-ı zâviye-i Pir Saltuk an evlâd-ı Hacı Bektâş derkazâ-i Hoy" kaydından Pir Saltuk'un Azerbaycan'a yerleşmiş Bektaşî babalarından biri olduğu anlaşılmaktadır. Defterde geçen bilgilerden, 1728 yılı itibariyle zaviyenin şeyhi, Pir Saltuk ahfadından Seyyid Han oğlu Mir Hacı'dır. Mir Hacı'nın Pir Muhammed ve Ağa Muhammed adlı iki kardeşi de zaviyede yaşamıştır. Ayrıca, Pir Saltuk'un soyundan Şah Budak'ın oğlu Kadı, Mirza Han'ın oğlu Şeyh Muhammed'in oğlu Abdullah, Kelb Muhammed'in oğulları Muhammed Hasan ile Mir Cafer ve İbrahim'in oğlu Hacı Muhammed de belirtilen tarihte zaviyenin sakinleri olmuştur (Bilgili, 2011: 30-32). Ayrıca, rahmetli Meşedihanım Nemet'e göre Bektaşîlik'te sık sık okunan "Nadi Aliyyen (Ali'yi çağır)" duasının 17-19. yüzyıllara ait Azerbaycan'ın Şemahı, Abşeron, Bakü, Nahçıvan ve Beylekan bölgelerinde ortaya çıkartılmış bazı lahit ve mezar taşları kitabelerinde görülmesi, bu dönem Azerbaycan'da Bektaşîlerin faaliyetine kanıt olarak değerlendirilebilir (Nemət, 2010: 104-106). Bütün bunlardan sonra Azerbaycan'da Bektaşîlerin ilk faaliyeti 14. yüzyılın başlarından başlamış olsa da Bektaşîliğin bir sosyal örgütlenme olarak sistemli tarikat şeklinde işlevinin ise Safevîler döneminde gerçekleştiği söylenebilir.

Uzun zaman geçidinde ve özellikle Sovyetler döneminde (1922-1991) yukarıda adı geçen Bektaşî Tekkeleri Azerbaycan toplumunda var olan diğer değerlerle kaynaşıp karışarak ortadan kaybolursa da Nahçıvan'da bir grup kendilerini halen Bektaşî görmektedir. Kendilerini yukarıda da bahsi geçen Canân Bey Bektâş'ın devamcıları olarak gören bu aile, hem de Bektaşî soyadını taşımaktadır. Yine tespitlere göre 17 ve 18. yüzyıllarda Nahçıvan'da Bektaşîlere mahsus bir zaviye de faaliyet göstermiştir. Sovyetler döneminde farklı amaçlar için kullanılan, bir de camisi olan bu zaviyenin bulunduğu mahalle ise halk arasında zaviye mahallesi ismi ile anılmıştır (Bektaşî ve Bektaşî, 2018: 74, 76-77; Смирнов, 1934: 88-89, 101).

5. Osmanlı'da Hurufilik İdeolojisinin Bektaşilik İle Bütünleşmesi

Hurufilerin Bektaşilerle münasebeti yukarıda bahis olunduğu gibi Ali el-Alâ, Nesimi, Mir Şerif gibi Anadolu'ya gelmiş ilk hurufilerle başlamıştır. Nesimi'nin bir beyti de bunu açıkça kanıtlayacak niteliktedir:

Surette gerçi Bektaşî çoktur Hüseyinî (Nesimi) tek,

Manada adı her hacerin kimya değil (Hikmet, 2013: 202; Mumtaz, 1986: 144).

Azerbaycan'da Safevî Devleti'nin kurulmasından sonra Safevilik ideolojisi yavaş yavaş ülkenin her tarafında üstün konuma yerleşmiştir. Mevcut olan başka tarikat ve ideolojiler ya Safeviliğin çizgisine girerek bir müddet varlığını sürdürübilmiş ya da ülkeyi terk etmek zorunda kalmışlardır. Hurufilik de zamanla bu süreçten geçerek Azerbaycan coğrafyasında bir süre gizlilik arz etmiş olsa da sonradan varlığını kaybetmeye başlamıştır⁹. Safeviliğe karışarak Azerbaycan'da yaygınlığını yitirmiş olan Hurufilik, Azerbaycan dışında, özellikle de Osmanlı topraklarında 16. yüzyılın başlarından itibaren Kalenderî-Haydarî-Bektaşî çevrelerince varlığını bir süre sürdürübilmiştir. Bunlardan Bektaşilik tarikatı Hurufilerin daha çok sığındıkları mekân olmuştur. Konu ile ilgili en kapsamlı çalışma S. Karahüseyin'in araştırmalarıdır. Yazar, Hurufiliğin Bektaşiliği etkilemesini ve bu meseleyi ilk defa gündeme getiren Harputlu Hoca İshaq Efendi'den (ö. 1310/1893) son olarak F. Usluer'e kadar olan bütün farklı görüşlere kendi çalışmalarında yer vermiştir (Karahüseyin, 2017: 45-50; Karahüseyin, 2018: 885-890). Yine yazara göre, Hurufilik Bektaşiliği üç esas istikamette etkilemiştir. Bunlar Fazlullah'ın dini ibadetlere bakışının benimsenilmesi (onun ve müridlerinin eserlerinin tercüme edilerek Bektaşililer içre yayılması yoluyla), Hurufilerce bilinen vahdet-i vücûd anlayışının Bektaşiler tarafından kabullenmesi ve var olan değerlerin güzel ve anlamlı sözler, yani şiirlerle fehmedilmesi yolunun Bektaşilerde yaygınlaşmasıdır (Karahüseyin, 2017: 72-74). Aslında meseleye etkilemeden ziyade kaynaşma ve bütünleşme haline dönüşme gibi de bakılabilir. Bu dönemde Hurufi eserlerinin Bektaşiler tarafından okunarak benimsenilmesi belirtilen bütünleşmenin bir göstergesidir. Bu eserlere *Cavidanname* eserinin 1639 yılında Derviş Murtaza adında bir Bektaşî tarafından *Dürri Yetim* adı ile Türkçe'ye tercüme edilmesi (Aksu, 1993: 178), Hacı Bektaş Veli'ye ait edilen hikmetli kelimelerin toplanarak 1091/1680-81 yılında Enverî adlı Hurufi (sonradan Nakşibendi olmuş) şair tarafından şiirlerin Türkçe şerhedilmiş 135 yapraklık kitabı (Gölpınarlı, 1969: 274), 16. yüzyıl Osmanlı Kalenderî-Hurufi şairlerinden Muhiti'nin yazdığı *Keşifnâme* eserinin 1774 yılında çoğaltılması (Usluer, 2013:) örnek olarak gösterilebilir. Ayrıca, Sultan II Mahmud (1808-1839) devrinde Bektaşilere karşı sert yaklaşımın Sultan Abdülaziz (1861-1876) döneminde düzelmesi, bu çevrede başta *Nesimi divanı* olmakla, diğer Hurufi eserlerinin de büyük ölçüde neşredilmesine yol açmıştır (Erduğan, 2018: 200; İmadeddin Näsimi, 1973: 7; Mir-Kasimov, tsz: 141). Bu eserlerden 101 cildi İstanbul'da Bektaşî babası olarak bilinen Fehima Efendi'nin (ö. 1880) şahsi kütüphanesinde bulunmuştur (Varol, 2016: 38-39).

Yaşanan bu tarihi süreçte birer eklektik yapı haline dönüşen Hurufi-Alevi-Bektaşî bütünleşmesine siyasi etkenlerin ve de baskıların yol açtığı da nedenlerden biri gibi gösterilebilir. Bu durum adeta Osmanlı Devleti'nin şeriatı dayalı yasalarını kabul etmeyen Hurufilerin de içinde yer aldığı Alevi-Bektaşî grupların hemen hemen hepsinin Safevi Devleti'nin etkisine girerek, onların yanında yer almalarına neden olmuştur. Durumun farkında olan Sultan II Bayezid ve Sultan Selim'in aldığı önlemler de malumdur (Dedeyev, 2009a: 126-132). Alevi-Bektaşîlerin dördüncü ozanı olan Pir Sultan Abdal'a ait "Şah'a giderim" şiiri meselenin siyasi boyutunu ve de ortaya çıkan baskıları bütün yönleri ile ortaya koymaktadır.

16. yüzyılın ortalarına doğru ise Osmanlı Devleti kendi resmî ideolojisine aykırı kabul ettiği bu gibi grupları yönetimden uzak tutmak için bazı kanunlar çıkarmıştı. Kanuni Sultan Süleyman'ın emri ile 1538 yılında çıkarılan "İlim ve Eğitim Kanunnamesi, Molla ve Müderrislerin Ders Verme Selahiyetleri Hakkında Hazırlanan Emirname" şeklinde hazırlanmış olsa da aslında medresede eğitim gören talebelerin devletin resmi ideolojisinin dışına çıkmamalarını temin ediyordu (Beyazıt, 2014: 960-961). Osmanlı Devleti şeriat kuralları ile idare edildiğinden, devlet görevlileri medrese mezunları arasından özel atamalarla işe alınıyordu. Devlet bu konuyu çok ciddi denetim altında tuttuğu için sultan tarafından bu usulün uygulanması hakkında 1561 yılının Ağustos ve 1566 yılının Mart aylarında ardı ardına iki kez "Növbet Fermanı" da verilmişti (Karakök, 2013: 218-223). Buna ek olarak Gölpınarlı'nın da belirttiği gibi Osmanlı tarihçisi Nişancı Mehmed Paşa'nın "Rafizî-Kalenderî Taifesi'nin Men Edilmesi" başlığı altında verdiği bilgide Kanuni Sultan Süleyman tarafından "şeytani vesveselerle dolu... ışık tayfasının... Osmanlı ülkesinde yaşamamaları için emir çıkarıldı demesi" 16. yüzyıl Osmanlısı'nda Alevi-Kalenderî grupların içinde yer alan Hurufilerin de bu dönemde ciddi denetim altında olduğunu gösterir (Gölpınarlı, 1989: 29; Nişancı Mehmed Paşa, 1983: 190). Ayrıca, F. Usluer'in tespitlerine göre 1573 ve 1577 tarihli Osmanlı belgelerinde Filibe ve Tatarpazarcığı sancaklarında birkaç Hurufi'nin yakalanması ve teftişlerin devam ettirilmesi emredilmiştir (Usluer, 2014: 26).

Hurufiliğin Bektaşîliğe karışarak bu tarikatla bütünleşmesini bir de Osmanlı-Azerbaycan sosyo-kültürel ilişkileri bağlamından ele almak gerekir. Bu iki fırkanın bazı fihhi ve itikadi zeminde ortak noktaları mevcut olsa da misyon yönü ile Bektaşîlik, Hurufilik'ten farklı olarak daha sistemli bir yapıya sahip olmuştur. Osmanlı Devleti'nin kuruluşu ve gelişiminde ve sonradan Yeniçeri Ocağı'nın yapılanmasında büyük rolü olan Bektaşîlik, özellikle 16. yüzyıldan itibaren bazı uygulamalar dışında Caferî mezhebine uygun tasvufî kurallara bağlı bir tarikat olarak Osmanlı Devleti ve toplumu tarafından da kabul görerek faaliyet göstermiştir. Balım Sultan'dan başlayarak onların Anadolu'daki esas misyonu dağılıp parçalanmış derviş akınlarını Türk millî mefkûresi'nde birleştirmekten ibaretti (Bayat, 2011: 166-175; Erduğan, 2018: 197-198; Gölpınarlı, 1969: 274-277; Fığlalı, 1996: 179-205, 303; Varol, 2016: 44-47). Bu dönem Bektaşîlik felsefi yapısının yeniden oluşumunda hiç şüphesiz Ehl-i

Beyt sevgisini esas ilke olarak benimseyen Azerbaycan tasavvuf mektebinin de etkisi olmuştur. Orta çağ Azerbaycan tasavvuf felsefesini benimsemiş çoğu grupta olduğu gibi, Hurufilik'te kâinatın üç döneminden ikincisi sayılan İmamet meselesi ile Bektaşilik'te var olan Ehl-i Beyt sevgisinden kaynaklanan fıkhi ve itikadi benzerlik, bazı siyasi gelişmeler sonucu zamanla bütünleşmeyi sağlamış olmalıdır. Özellikle, Karakoyunlu ve Safevîler döneminde İmamet düsturunun devletce desteklenmesinin birçok fırka ve tarikatın aynı çizgiye gelmesinde önemli rol oynadığı bilinmektedir. Anlaşılan, bu faktör Hurufiliğin Bektaşiliğe etkisini artırmış ve zamanla onların birleşmesinde esas rol oynamıştır. Zaten bugünkü Türkiye'deki Alevi-Bektaşî gruplarının söz üstadları olarak kabul ettikleri yedi ulu şairin ilk dördünün Azerbaycanlı (Nesimi, Hatai, Fuzûlî (ö. 963/1566) ve aslen Hoy'lu olan Pir Sultan Abdal) (Albayrak, 2007: 277-278), diğer üçünün ise (Kul Himmet (ö. 17. yüzyılın başları) (Albayrak, 2002: 352), Yemîni ve Virânî) Azerbaycan tasavvuf çevreleri ile münasebet kurlmaları bir tesadüf değildir.

6. Sonuç

Orta çağ Müslüman Türk toplumlarında siyasi gelişmeler ve göçler sonucu sosyo-kültürel açıdan ortaya çıkan yeniden yapılanmalar sürecinde Türk Dünyası'nda kurulan tasavvufi kurumların yani fırka ve tarikatların değişik yönlerden önem arz ettiği görülmektedir. Türk insanı farklı coğrafyalarda yaşamasına rağmen bu yolla kolaylıkla ilişki kurabilmiştir. Böylece, değişik adlarla ortaya çıkmış bu fırka ve tarikatlar aracılığıyla zamanla sosyo-kültürel açıdan güçlü bir Anadolu-Osmanlı-Azerbaycan ilişki ağının şekillenmesine alt yapı oluşturulmuştur. Bu birleştirici karakter taşıyan tasavvufi kurumlar arasında Hurufilik ve Bektaşiliğin de kendine özgü yeri olmuştur.

14. yüzyılın son çeyreğinde Azerbaycan'ın Tebriz ve Şirvan bölgelerinde kurularak gelişmeye başlayan Hurufilik, 14. yüzyılın sonları ve 15. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı Devleti'nde de yayılmaya başlamıştır. 15. yüzyılda Hurufiliğin Azerbaycan ve İran'dan sonra Anadolu ve diğer Türk coğrafyalarında, özellikle Nesimi ile başlayan Türkçe eserlerin yazılması ve sonrasında Türkçe tercümelemlerin yayılması sonucu, bir tür olarak İslam âleminde 8. yüzyıldan itibaren bilinen Arap olmayan Müslüman halkların Araplardan üstün olduğuna inanılan siyasi, fikri ve edebi bir akım gibi Şubübiye hareketinin yeniden doğuşunu da hatırlatmaktadır.

16. yüzyılın ilk yarısında Safevîliğe karışarak Azerbaycan'da yaygınlığını yitirmiş olan Hurufilik, Azerbaycan dışında, özellikle de Osmanlı topraklarında 16. yüzyılın başlarından itibaren Kalenderî-Haydarî-Bektaşî çevrelerince varlığını bir süre sürdürebilmiştir. Bunlardan Bektaşilik Tarikatı Hurufilerin daha çok sığındıkları mekân olmuştur. Anadolu'ya gelmiş ilk Hrufilelerin Hak-Muhammed-Ali ve 12 İmam kültü zemininde Bektaşilerle kurdukları yakın ilişkiler, zamanla pekiştirilerek kaynaşma ve bütünleşme haline dönüşmüştür. 16. yüzyılın ilk çeyreğinde Bektaşilik'te başlayan yeniden yapılanma sürecinde, Hurufiliğin vahdet-i vücûd anlayışı ile var olan değerlerin güzel ve anlamlı sözlerle yani şiirsel olarak etkileme yolunun, Bektaşiler

tarafından kabullenmesi ile sonuçlanmıştır. Ortaya çıkan bu eklektik yapı günümüzde Alevi-Bektaşî gruplar tarafından yaşatılmaktadır.

Hurufilerle ilgili bir başka mesele ise Osmanlı topraklarında kendine özgü mekânlarının; zaviye veya tekke gibi yerlerinin olmamasıdır. Bu da onların Osmanlı'da eskiden beri var olan marjinal grupların yanlarında yer almalarını etkileyen nedenlerden biri olmuştur.

Hurufiliğin Osmanlı Devleti'nce kabul görmemesi bazı Hurufî şairlerinin tezkirelerde yer almaması ile sonuçlanmıştır. Bazı Hurufî eserlerinin korunarak günümüze ulaşması ise Bektaşîlerin hizmeti sayılmalıdır.

Osmanlı-Azerbaycan sosyo-kültürel ilişkilerinde Bektaşîliğin rolüne gelince ise, Azerbaycan orijinli bir tarikat olmamasına rağmen Müslüman Türk coğrafyasında var olan ortak değerler sonucu yaşanan bir münasebetin ortaya çıkışı denebilir. Bu münasebetlerin kurulmasına bu dönem Osmanlı Devleti'nde yeniden yapılanmalardan sonra yaşanan bazı bölünmelerin de etkili olduğu söylenebilir. Osmanlı Devleti kendi resmî ideolojisine aykırı kabul ettiği bu gibi grupları, özellikle Fatih döneminden başlayarak yönetimden uzak tutmaya çalışmıştır. Genelde klasik Osmanlı eğitiminden uzak kalan, Sünni inanca aykırı yaşam tarzları ile Anadolu'da eskiden beri var olan, Ehli beyt sevgisini esas almış zümreler zamanla dışlanarak, daha serbest olabilecekleri bir ortama yönelmek zorunda kalmışlardır. 16. yüzyılın başlarından itibaren Bektaşîlik'te birleşen bu gibi zümrelerin zamanla Azerbaycan'a hâkim olan Safevilere meyletmesi ile sonuçlanmıştır. Buna rağmen, Safevililiğin Anadolu'daki Sünni çizgideki uzantısı olan Bayramilik'te olduğu gibi (Dedeyev, 2008: 210-211), Bektaşîlik'te de bu gibi farklılıklara raslamak mümkündür. Hatta Osmanlı Devleti'nde medrese eğitimi görmüş Bektaşîler arasından şeyhülislamlık bile yapmış Zekeriyazâde Yahya Efendi (ö.1053/1644), Mîr Ahmed Muhtar Efendi (ö.1299/1882), Musa Kazım Efendi (ö. 1920) gibi ulemanın çıktığı da bilinmektedir (Sezgin, 2012: 146-149).

Safeviler döneminde Bektaşîlerin Azerbaycan'ın değişik bölgelerinde tekke ve zaviyeler kurdukları dönemin kaynaklarında yer almaktadır. Azerbaycan'da halen kendilerini Bektaşî olarak kabul eden aileler de yaşamaktadır.

Sonuç olarak bakıldığında her iki coğrafyadan bu ilişkiler ağının kurulmasında evvela Azerbaycan ve Osmanlı toplumunun aynı millet, din ve dili paylaşması ile genel yapı olarak ortak ahlaki değerlere ve temel kültürel bütünlüğe sahip olması gelmektedir. Ayrıca, her iki zümrenin de ister Azerbaycan, isterse de Osmanlı'da genel olarak Türk tasavvuf edebiyatının yapılanması ve gelişmesinde çok mühim rol oynadığı da yadsınamaz bir gerçektir.

Sonnotlar

¹ Latîfî'de geçen Şibli meselesine dokunan H. Ayan, Nesimi'nin Şibli ve Hallâc-ı Mansur benzetmeli şiirlerinin olduğunu gösterse de, ancak Nesimi'nin Hallâc-ı Mansur'la tarikat bağının olabileceğine ihtimal vermemektedir (Ayan, 2002: 17). S. Karahüseyn ise, yine Latîfî'de geçen bilgilere dayanarak Nesimi'nin tasavvufa ilgisinin

Şibli'nin dergâhındaki eğitimiyle başladığını ve sonradan Fazlullah'tan ilham alarak Hurufi olduğunu savunmaktadır (Karahüseyn, 2017: 78). Semerkant'ın Şibli köyünden olup, Sâmerrâ'da dünyaya gelen şeyh Ebubekir Şibli'nin (ö. 334/946) çalışmaları esasen 10. yüzyılın birinci yarısında olmuştur. Şibli hem de Hallâc-ı Mansur'un (ö. 309/922) çağdaşı ve aynı zamanda fikirdaşı idi (Okudan, 2007: 212, 226). Bununla ilgili Feriduddin Attâr'ın (ö. 618/1221) *Tezkiretü'l-Evliya* eserinde Hafifîye Tarikatı'nın kurucusu Şeyh Abdillâh Hafif'in (ö.371/982) "[...] Şibli demiştir; ben ve Mansur Hallâc ikimiz biriz. Ama beni divaneliğe bağladılar, ben kurtuldum... Ve Mansur'u kendi aklı ile öldürdüler" diye belirtilmektedir (Şeyx Fâridâddin ʻAttar, 2011: 369, 374, 376). 1728 tarihli 896 numaralı Tapu-Tahrir Defteri'nde Urmiye'de içinde mezarının da bulunduğu (asıl kabri Bağdad'ta olup, buradaki makam türbesi olmalıdır) Şeyh Şibli Mescidi Vakfı'nın olduğu kaydedilmektedir (Bilgili, 2011: 86-87). Demek ki bahisölenen dönemde Azerbaycan'da Şiblilik kısmen de olsa yaşanmıştır. İslâm düşünce tarihinde silsile bakımından Kadîrlilik, Mevvelilik, Rûfâilîk ve Şazelîlik gibi tarikatların fikir mayası sayılan Şiblilik (Okudan, 2007: 228-234), Enel Hakk ideolojisi bakımından muhtemelen 14. yüzyılda Hurufîleri de etkilemiştir.

² Bu tarikat 14. yüzyılda soyu Câfer-i Sâdik'a (ö.148/765) dayanan, bir süre Safevî şeyhi Şeyh Sadreddin'in (ö.794/1391) öğrencisi olmuş Seyyid Şâh Nîmetullah Veli Kûhistânî (ö.834/1431) tarafından İran'da kurulmuştur. Bir Sünnî tarikatı olarak kurulsada 16. yüzyılda Safevîliğin etkisi altında Şîlik karakterine bürünmüştür (Devletşâh Samerkandî, 1977: 399-402; Baldick, 2002: 281; Kılıç, 2007: 133-135). Nesimi'nin Nîmetullahî olduğuna dair şimdilik Latîfî'den başka elimizdeki kaynakların hiçbirinde bilgi verilmemektedir. S. Şihyeva ise Nesimi'yi kardeşi Şâh Handan'ın etkilenebileceğine ihtimal vermektedir (Şihyeva, 2019a: 38-39).

³ Muallim Naci ve Ş. Sami Nesimi'nin I. Murat (1362-1389) zamanında Anadolu'ya geldiğini yazar (Muallim Naci, 1986: 317; Şemseddin Sami, 1316: 4576).

⁴ Hasan Bey Rumlu Nesimi'nin idamını 837/1433-34 olarak belirtmektedir (Həsən Bəy Rumlu, 2017: 137-138).

⁵ Bunlardan bazılarının ise aslında Hurufî olmadığı, ancak ilm-i hurûfa olan ilgileri Osmanlı toplumunda onlara karşı yaklaşımın olumsuz yönde değişmesine yol açmıştır. Mesela, aslında itikadi olarak Halvetîlerin Gülşenî koluna bağlı olduğu bilinen Usûlî, yukarıda belirttiğimiz özellikleri dolayısı ile "ikinci Fazlullah ve Nesimi'nin sırrı" gibi adlarla anılmıştır. Âşık Çelebi "Şeyh İbrahimilere isnad edilen ilhad tohumunu Rum'da önce ol ekmiştir ve Nesimiyat türehatından getirdiği Nihal-i nihad-ı delalî o dikmiştir" diyerek onun Gülşenîlik'ten sonra Hurufî olduğunu bildirir (Kastamonlu Latîfî, 1314: 91-92; Âşık Çelebi, 1994: 145-146; Ahdî Bağdadî, 2009: 92-93; Gelibolulu Mustafa Ali, 1994: 193; Kınalızade, 2009: metin A 135; Muallim Naci, 1986: 130). Usûlî'den başka aslen Manastırlı olan şair Celâlî de onun gibi *Fazl'ın Cavidânâme'si'ne* karşı duyduğu ilgi dolayısı ile işinden kovularak lekelelenmiştir. Gölpinarlı Celâlî'yi Usûlî'den daha fazla Hurufî saymaktadır (Gölpinarlı, 1989: 30). Hâlbuki daha önceleri Sultan II. Selim'in (1566-1574) şehzadelik yıllarında onun musahibi olarak yanında itibarlı görevde çalıştığı bilinmektedir (Gelibolulu Mustafa Ali, 1994: 298-300).

⁶ Birçok çalışmada Hacı Bektaş Veli'nin 1271'de vefat ettiği belirtilse de (Duran, 2010: 130-137; Gölpinarlı, 1969: 270-272; Ocak, 1996: 455-458; Yıldırım, 2010: 26-30) onun Orhan Gazi (1326-1362) ile görüştüğü öne sürülerek 1337 yılında vefat ettiğini kabul edenler de vardır (Sezgin, 2012: 53, 196).

⁷ Hacı Bektaş Veli'nin evliliği hususunda Alevî-Bektaşî cemiyeti arasında da itilaf vardır. Çelebiler, Hacı Bektaş'ın Kadıncık Ana ile evlendiğine ve ondan Seyyid Ali Sultan (Timurtaş) isminde bir çocuğun doğduğuna ve kendilerinin de bel evladı olarak bu soydan geldiklerine inanırlar. Babalar ise, Hacı Bektaş'ın hiç evlenmediğini ve kendilerinin de Kadıncık Ana'dan gelen nefes ile yol evladı olduklarını söylerler (Bilgili, 2011: 30-31).

⁸ Yazar, Pir Derkuh Sultan ve Şeyh Merizat Sultan (Diri Baba) Bektaşî Tekkelerini tanıtırken buraları Yeni çağlarda Bitlis'e bağlı olan Şirvan'da (şu anda Siirt'in bir ilçesi olan Şirvan) göstermektedir (Maden, 2013: 102-103). Oysa ki her iki dergah Azerbaycan'ın küzeyinde Şirvan vilayetinin merkezi olan Şemahî'nin güneyindedir. Ayrıca, Evliya Çelebi'den 10 sene önce 1636 yılının Aralık ayında Şeyh Merizat Sultan (Diri Baba) Türbesini ziyaret eden Hollandalı Seyyah Adam Olearis, Türbeyi Tirribaba (yani Diri Baba) adıyla zikrettikten sonra, Türbe'nin arkasındaki kayalara ovulmuş oda mağaralarda dörder kişi şeklinde gece gündüz ibadet eden insanların bulunduğunu belirterek, Türbe'nin gravür resmini de çizmiştir (Адам Олеарий , 1906: 459-460).

⁹ Şâh İsmail'in Hurufîliğe râğbet gösterdiği, hatta sarayında Habîbî, Sûrurî ve Tüfeylî gibi Hurufî şairlerini bulundurduğu bilinmektedir (Şihyeva, 2019b: 152). Bunlardan melikü'ş-şuarâ olan Habîbî (Âşık Çelebi, 1994: 302-303; Kınalızade Hasan Çelebi, 2009: 376; Beyani, 2008: 45) ve Sûrurî'nin (Kastamonlu Latîfî, 1341: 185-186; Kınalızade Hasan Çelebi, 2009: 230-231) Osmanlı Devleti'ne hicret ettiklerine dair Osmanlı tezkirelerinde bilgi verilmektedir. Onların Osmanlı'daki Hurufîlik faaliyetleri ile ilgili ise şimdilik elimizde hiç bir bilgi bulunmamaktadır. Şâh İsmail'den sonra Azerbaycan'da aktif işlevleri görülmeyen Hurufîler bir de Şâh Abbas (1587-1629) döneminde "Nuktevilik" ismi ile ortaya çıkmış olsalar da, liderleri Yusuf-i Nuktevi'nin öldürülmesi üzerine bu hareket bastırılmıştır (Şihyev, 2019b, 152-153). Buna rağmen Evliya Çelebi 17. yüzyılın ortalarında Safevî topraklarına yaptığı seyahat sırasında iki yerde; Naççıvan'a bağlı Karabağlar ve Hemedan'da Hurufîleri gördüğünü kaydetmektedir (Rıhtım, 2012: 43, 217).

Kaynaklar

- Адам Олеарий. (1906). *Описание Путешествия въ Московію и Черезъ Московію въ Персію и Обратно (Moskva ve Moskva'dan İran'a Seyahat Notları)*. Введение, переводъ, примѣчания и указатель (Giriş, Tercüme, Düzeliş ve Şerhler): А М Ловягина. С-Петербургъ: Издание А С Суворина.
- Ahdi Bağdadi. (2009). *Gülşen-i Şuara*, B Metin, Yayına hazırlayan: Süleyman Solmaz. Denizli: Erişim tarihi: 23.05.2016.<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10731,agmpdf.pdf?0>
- Aksu, Hüsamettin. (1993). "Cavidanname". *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 7, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., s. 178.
- . (1995). "Fazlullah-ı Hurufî". *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 12, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., s. 277-279.
- . (1996). "Firişteoğlu Abdülmecid". *TDV İslam Ansiklopedisi*. c. 13, İstanbul:
- . (1998). "Hurufilik". *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 18, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., s. 408-412.
- Albayrak, Nurettin. (2002), "Kul Himmet". *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 26, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., s. 352.
- . (2007). "Pir Sultan Abdal". *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 34, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., s. 277-278.
- Ali Şir Nevayî. (1979). *Nesayimü'l-Muhabbe Min Şemayimü'l-Fütüvve*. Yayına hazırlayan: Kemal Eraslan. İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Amiloğlu. (2014). *Arş-name Tercümesi Hurufî Şiirleri I*. Yayına hazırlayan: Fatih Usluer. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Âşık Çelebi. (1994). *Meşa'irü'ş-Şu'ara*. İnceleme Tenkitli Metin. C. I, hazırlayan: Filiz Kılıç, Doktora Tezi Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara:
- Ayan, Hüseyin. (2002). *Nesimi, Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri ve Türkçe Divanının Tenkitli Metni*. Ankara: TDK Yay.
- Bektâşi, Fikret ve Etimad Bektâşi. (2018). *Keçmişdən günümüzdə Naxçıvan Bektâşiləri (düşüncə tarixi, hadisələr, xatirələr)*. Naxçıvan: "Əcəmi" Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi.
- Ballı, Hasan Hüseyin. (2013). *Hurufiliğin Doğuşu ve Fazlullah Hurufi*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları.
- Baldick, Julian. (2002). *Mistik İslam*. Tercüme eden: Yusuf Said Müftüoğlu. İstanbul: Birey Yayıncılık.
- Bashir, Shahzad. (2013). *Fazlullah Esterabadi ve Hurufilik*. Çeviri: Ahmet Tunç Şen. İstanbul: Kitap Yayınevi.

- Bayat, Füzuli. (2011). *Türk tækkæ (tæsəvvüf) ædæbiyyatı*. Bakı: Elm və təhsil.
- Beyani. (2008). *Tezkiretü ş-Şuara*. Tenkitli metin hazırlayan: Aysun Sungurhan-Eyduran, Ankara: Erişim tarihi: 04.04.2016. Kültür Bakanlığı e-kitap.<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10739,tsmetinbpdf.pdf?0>.
- Beyazıt, Yasemin. (Aralık-2014). “XVI. Yüzyıl Osmanlı İlimiye Kanunnameleri ve Medrese Eğitimi”. *Belleten* LXXVIII/283, 955-992.
- Bilgili, Ali Sinan. (2011). *İran, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan’da Osmanlı Vakıfları (XVI.-XVIII. Yüzyıllar)*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Çakır, Emine. (2014). “Arşı”. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. Erişim tarihi: 26.07.2020. <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/arsi>.
- Çetinkaya, Bayram Ali. (2008). *Sayıların Gizemi ve Tasavvufun Dinamikası İhvan-ı Safa Modeli*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Dedeyev, Bilal. (2008). “Safevi Tarikatı ve Osmanlı Devleti İlişkileri”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 1/5, Ankara: 205-223.
- . (2009a). “Çaldıran Savaşı’na Kadar Osmanlı-Safevi İlişkilerine Kısa Bir Bakış”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 2/6, 126-135.
- . (2009b). “15-16. Yüzyıllar Osmanlı-Azerbaycan İlişkileri Bağlamında Osmanlı Devleti ve Halvetiye Tarikatı”. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* VI/1, Ankara: 91-106.
- . (2017). “Osmanlı mædæni hæyatına töhfæ vermiş azærbaycanlı ræssam-şair Şahqulu Pænahi”. *Geostrtegiya jurnalı* 03/39, 56-58.
- . (2017a). “Hürüfilik və Osmanlı dövləti”, *AMEA Xæbærlær, ictimai elmlær seriyası* 4, 30-44.
- . (2017b). “Anadoluda hürufi tæfækkürünün yayılmasında Næsiminin rolu”. *Lænkæran Dövlæt Üniversteti Elmi Xæbærlær, humanitar elmlær seriyası*: 181-187.
- Devletşah Semerkandi. (1977). *Devletşah Tezkiresi (Tezkiretüş-şuara)*. Türkçe’ye çeviren: Necati Lugal. c. III, İstanbul: Tercüman Yayınları.
- Duran, Hamiye. (2010). “Velâyetnâme’ye Göre Hacı Bektaş Veli”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 55. 129-138.
- Ekinci, Mustafa. (2002). *Anadolu Aleviliğinin Tarihsel Arka Planı*. İstanbul: Beyan Yay.
- Erdüğan, Serkan. (2018). “Bektaşî Tekkelerinin Kapatılması ve Hamdullah Efendi”. *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi* 17. 193-210.

- Fazlullah Esterabadi. (2012). *Cavidan-Name, Dürri Yetim İsimli Tercümesi*. Hazırlayan: Fatih Usluer. İstanbul: Kabalıcı Yayınları.
- Feridun Bey.(1274). *Münşeatü's-Selatin*. c. I. İstanbul: Takvimhane-i Âmire.
- Fırlalı, Ruhi Ethem. (1996). *Türkiye'de Alevilik Bektâşilik*. İstanbul: Selçuk Yayınları.
- Gelibolulu Mustafa Ali. (1994). *Kühü'l-Ahbar 'ın Tezkire Kısmı*. Yayına hazırlayan: Mustafa İsen. Ankara: Özyurt Ofset & Tipo Matbaacılık.
- . (1926). *Menakıb-ı Hünerveran*. İstanbul: Matbaa-ı Amire.
- Gökmen, Sacide. (2017). "Hurufilik ve Misali'nin Bir Gazelinin Hurufilik Bağlamında Şehri". *e-Şarkıyyat İlmî Araştırmalar Dergisi (JOSR)*. Nisan. 9/1(17), 433-452. Erişim tarihi: 15.08.2018. <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/386690>.
- Gölpınarlı, Abdulkaki. (1969). *100 Soruda Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- . (1972). *Türk Tasavvuf Şiiri Antolojisi*. İstanbul: Milliyet Yayınları.
- . (1989). *Hurufilik Metinleri Kataloğu*. Ankara: TTK Basımevi.
- Həsən Bəy Rumlu.(2017). *Əhsənüt-Təvarix*. Fars dilindən tərcümə: Oqtay Əfəndiyev və Namiq Musalı. Kastamonu: Uzanlar.
- Hoca Sadeddin. (1979). *Tâcü't-Tevârih*. Hazırlayan: İsmet Parmaksızoğlu. C. III, İstanbul: MEB.
- Hikmet, İsmail. (2013). *Azerbaycan Edebiyatı Taririhî I-II*. Yayına hazırlayan: Parvana Bayram. Ankara: Akçağ Yayınları.
- İmadəddin Nəsimi. (1973). *Seçilmiş əsərləri*. Elmi-tənqidi mətnin tərtibi və müqəddimə Cahangir Qəhrəmanovundur. Bakı: Elm nəşriyyatı.
- . (1985). *Seçilmiş əsərləri*. Tərtib və şərhlər Əlyar Səfərlinindir. Bakı: Yazıçı.
- İnalçık, Halil. (1954). *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vasikalar I*. Ankara: TTK Basımevi.
- Karahüseyn, Samet. (2017). "Alevi-Bektaşilikte Hurufiliğin Etkisi (Alevi-Bektaşî Klasik Metinler Örneği)". Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyez Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- , (2018). "Alevi-Bektaşî Klasiklerinde Hurufi Etkinin Varlığı Meselesi: Şeyh safi Buyruğu Örneği". IV. Uluslararası Alevilik ve Bektaşilik Sempozyumu (18-20 Ekim 2018 Ankara) Bildiriler Kitabı: s. 877-902.

- Karakök, Tunay. (2013). “Yükseköğretim Kurumu Olarak Osmanlı’da Medreseler: Bir Değerlendirme”. *Bartın Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 2/2, 218-223.
- Kastamonlu Latifi. (1314). *Tezkere-i Latifi*. İstanbul: Derseadet İkdam Matbaası.
- Kaya, Bayram Ali. (2012). “Usuli”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. c. 42, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., s. 213-214.
- Kesik, Beyhan ve Ramazan Sarıçiçek. (2013). “Kemal Ümmi, İsmail”. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. Erişim tarihi: 27.07.2020.<http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/kemal-ummi-ismail>.
- Kılıç, Mahmut Erol. (2007). “Nimetullah-ı Veli”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 33, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 133-135.
- Kınalızade Hasan Çelebi. (2009). *Tezkiretü ş-Şuara*. Tenkitli metin A-B. Yayına hazırlayan: Aysun Sungurhan-Eyduran. Ankara: Kültür Bakanlığı e-kitap. <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10739,tsmetinbpdf.pdf?0>. Erişim tarihi: 04.04.2016.
- Komasyon. (1964). “Hurufilik”. *İslam Ansiklopedisi*. c. V/1, İstanbul: MEB. s. 598-600.
- . (1999). *Azərbaycan tarixi (yeddi cildə)*. c. III, Bakı: Elm nəşriyyatı.
- Köksal, M.Fatih. (2012). “Hatai’nin Yayınlanmış Divanlarında Bulunmayan Şiirleri”. *Alevilik Araştırmaları Dergisi* 3, 39-83.
- . (2021). “Hacı Bektaş Veli’nin Ölüm Tarihi Hakkında”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 98, 11-40.
- Köprülü, Fuat. (1981). *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Kut, Günay. (2007). “Refii”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 34, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., s. 526-527.
- Küçükdağ, Yusuf. (1994). *Vezir-i Azam Piri Mehmed Paşa*. Konya: Damla Ofset matbaacılık ve Tic.A.Ş.
- . (2002). “Osmanlı Devleti’nin Şah İsmail’in Şii Propagandalarına Halvetiye ile Karşı Koyma Politikası”. XIII. Türk Tarihi Kongresi, 4-8 Ekim 1999 Ankara, Ankara: 435-444.
- Küçükdağ Yusuf, Ayşe Değerli ve Bekir Şahin. (2015). *Vesaik-i Bektâşiyân’a Göre Osmanlı Devleti’nde Bektâşi Tekkeleri*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Maden, Fahri. (2013). “Evliya Çelebi’nin Seyahatnamesinde Bektâşi Tekkeleri ve Türbeleri”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 68, 89-128.

- Mehmed Mecdi. (1989). *Şakaik-ı Numaniye ve Zeyilleri: Hadaiku'ş-Şakaik (Şekaik Tercümesi)*. c. I, Neşre hazırlayan: Abdülkadir Özcan, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Mir-Kasimov, Orkhan. (tarihsiz). *Huruftıyya*, s. 139-144. <https://www.academia.edu/25079046/Huruftıyya>. Erişim tarihi: 01.05.2017.
- . (2014). "Ummis Versus İmams in Hurufi Prophetology: An Attempt at a Sunni/Shii Syntnesis?". *Unity in Diversity Mysticism, Messianizm and the Construction of Religious Authority in İslam*. Edited: by Orkhan Mir-Kasimov. Leiden-Boston: 221-246.
- Muallim Naci. (1986). *Osmanlı Şairleri*. Yayına hazırlayan: Cemal Kurnaz, Ankara: Kültür ve Türizm Bakanlığı Yayınları.
- Mumtaz, Salman. (1986). *Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları*. Bakı: Yazıçı.
- Musalı, Namiq. (2010). "Anonim bir Safevî kaynağında Bektaşî ve Alevi Tarihine Dair Bilinmeyen Gerçekler". Hacı Bektaş Veli: Güneşte Zerresinden, Deryada Katresinden. Uluslararası Hacı Bektaş Veli Sempozyumu Bildirileri. Ankara: 373-390.
- . (2011). "Bektaşî tərqiətinin I. Şah İsmayıl Xətai ilə gizli təmaslarına dair". *Dövlət və Din (ictimai fikir toplusu)* 6 (26), Bakı: 116-120.
- Musalı, Vüsalə. (2009). *Osmanlı təzkirələrində Azərbaycan şairləri*. Bakı: Nurlan.
- Musayeva, Azadə. (2013). *Azərbaycan ədəbiyyatının əlyazma qaynaqları I*. Bakı: Elm və təhsil.
- Mustakim-Zade, Süleyman Efendi. (2000). *Mecelletü'n-Nisab*. Tıpkı basım. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Нейматова М.С. (1968). "Надпись гробницы «Баба-Самита» (XVI в.) об обществе "Бекташийя" (Bektaşî Tarikatı'ndan Olan Baba Samit Türbesi'nin Kitabesi (16. y.y.)". *Доклады Академии Наук Азерб. ССР*. т. XXIV. № 6. Баку: 80-84.
- Nemət, Məşədixanım. (2002). "Azərbaycanda bəzi sufi cəmiyyətləri haqqında (XI-XIX əsrlər)". *Şərq Fəlsəfəsi Problemləri Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal* 1-2, 21-25.
- . (2010). *Azərbaycanda pirlər*. Bakı: Elm və təhsil.
- Nişancı Mehmed Paşa. (1983). *Hadisat (Osmanlı Tarihi ve Zeyli)*. Yayına hazırlayan: Enver Yaşarbaş, İstanbul: Kamer Neşriyat.
- Ocak, Ahmet Yaşar. (1992). "Balım Sultan". *TDV İslam Ansiklopedisi*. c. 5, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., s. 17-18.

- . (1996). "Hacı Bektaş-ı Veli". *TDV İslam Ansiklopedisi*. c. 14, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., s. 455-458.
- Okudan, Rifat. (2007). "Ebu Bekri Şibli: Hayatı ve Tasavvuf Tarihindeki Yeri". *Tasavvuf, İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* yıl: 8/19, 211-234.
- Oruç Bey Bayat. (1972). *Tarih*. Yayına hazırlayan: Adsız. İstanbul: Tercüman Yayınları.
- Rıhtım, Mehmet. (2012). *Evliya Çələbi səyahətnaməsində Azərbaycan*. Bakı: Nurlar Nəşriyyat və Poliqrafiya Mərkəzi.
- Say, Yağmur. (2010). *Kalenderi, Alevi ve Bektâşi Kültüründe Önemli Bir Alp-Eren Gazi: Şucaeddin Veli (Sultan Varlığı) ve Velayetnamesi*. Ankara: Sistem Ofset Matbaacılık.
- Sezgin, Abdülkadir. (2012). *Hacı Bektaş Velî ve Bektaşilik*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Смирнов, К. Н. (1934). *Материалы по истории и этнографии Нахичеванского края (Nahçıvan Bölgesi'nin Tarihi ve Etnografisine Dair Kaynaklar)*. Тифлис:
- Sümer, Faruk. (1992). *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*. Ankara: TTK Basımevi.
- Şah İsmayıl Xətai. (1966). *Şah İsmayıl Xətai Şeirləri və Əsərləri*. Bakı: Yazıcı.
- Şahkulu Penahi. (1946). *Hurufî Edebiyyatı Örnekleri II. Mesnevi-i Penahi*. Yayına hazırlayan: İsmail Hikmet Ertaylan. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Şemseddin Sami. (1316). *Kamusul-Alam*. c.6. İstanbul: Mihran Matbaası.
- Şenödeyici, Özer. (2013). "Nesimi'nin Mahlasları Problemi". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 68, 171-200.
- Şeyx Fəridəddin Əttar. (2011). *Təzkirətül-övlia*. tərtibçi, mətni transfonoliterasiya edən, ön sözün, qeyd və izahların müəllifi: Nəzakət Məmmədli. Bakı: Elm və təhsil.
- Şıhıyeva, Seadet. (2009). "Nesimi'nin Milli Mensubiyeti Meselesi (Tarihi ve Çağdaş Bakışlar Açısından Karşılaştırmalı Tahlil)". *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı 39, Prof. Dr. Hüseyin Ayan Özel Sayısı. Erzurum: 459-482.
- Şıxəliyev, Həsərət. (2013). "Suqovuşanın memorial abidələri". *Tarix və onun problemləri* 4, 315-319.

- Şıxıyeva, Səadət. (2018). “Hürufiliyin tarixi: ənənəviləşmiş təhriflər, unudulmuş Gerçəklər”. *Metafizika*. 1/2, 65-96.
- . (2019a). Nəsiminin lirikası: irfanı mündəricə və poetik zinətlər, Nəsimi-650. Bakı: Elm və təhsil.
- . (2019b). “Aşiqi-sadiq oldur Həq yoluna şəhid ola...”. Q. Məmmədovun müsahibəsi əsasında. *Mədəniyyət.Az*. 5, 150-153.
- . (2019c). “Nəsiminin mənsur eserləri (“Müqəddimətül-həqayiq” əsasında)”. *Mədəniyyət.Az*. 5, 154-157.
- Tansel, Selahattin. (1969). *Yavuz Sultan Selim*. Ankara: MEB.
- Tekindağ, Şəhabəddin. (2003). “Mahmud Paşa”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 27, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., s. 376-378.
- Tərbiyət, Məhəmmədəli. (1987). *Danışməndani Azərbaycan*. Tərcümə: İsmayıl Şəms və Qafar Kəndli. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
- Usluer, Fatih. (2013). “Muhiti”. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. Erişim tarixi: 26.07.2020. <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/muhiti>.
- . (2014). *Hurufilik-İlk Elden Kaynaklarla Doğuşundan İtibaren*. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.
- Ünver, İsmail. (2002). “Kemal Ümmi”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 25, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., s. 229-230.
- Varol, Muharrem. (2016). “Kaşifü l-Esrarın İzinde: Harputlu Hoca İshak'ın İzahü l-Esrar Adlı Bilinmeyen Bir Risalesi”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 78, 15-80.
- Vassaf, Hüseyin. (1990). *Səfīne-i Evliya*. Hazırlayan: Ali Yılmaz, Mehmet Akkuş. C. I, İstanbul: Seha Neşriyat.
- Yıldırım, Rıza. (2010). “Bektâşi Kime Derler?: “Bektâşi” Kavramının Kapsamı ve Sınırları Üzerine Tarihsel Bir Analiz Denemesi”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 55, 23-58.

